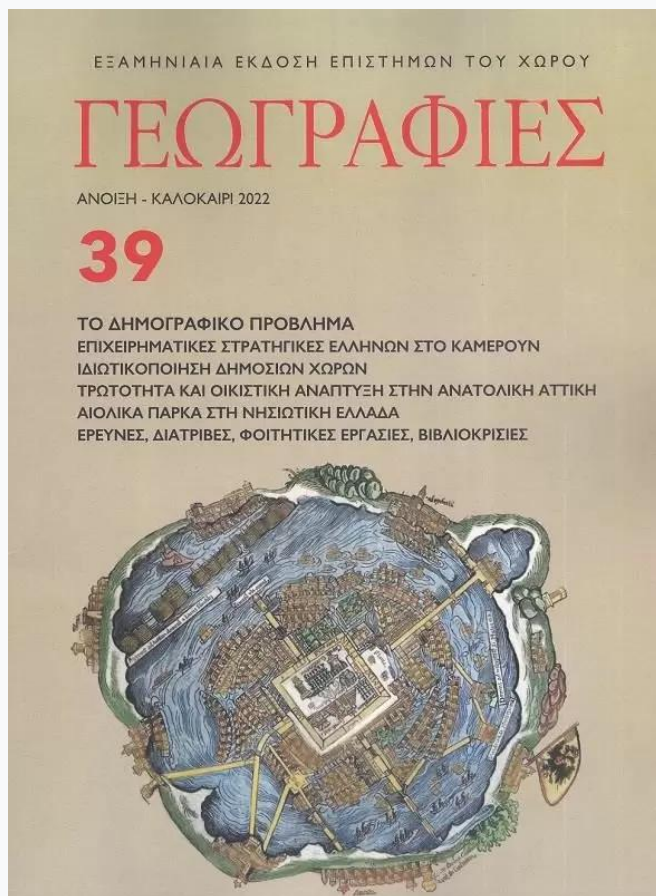

Γεωγραφίες

Αρ. 39 (2022)

Γεωγραφίες, Τεύχος 39, 2022

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ο Δημήτρης Ιωάννου¹ γράφει για το βιβλίο του Λουκά Τριάντη: *Χωρικός Σχεδιασμός, Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις και Παγκοσμιοποίηση: Πολιτικές της διεθνούς ανάπτυξης κατά τη μετασοσιαλιστική μετάβαση στην Αλβανία*, Αθήνα: Νήσος, 2020

Από το πεδίο στη θεωρία και πάλι πίσω²

Το βιβλίο του Λουκά Τριάντη διερευνά τους τρόπους που οι πολιτικές της διεθνούς ανάπτυξης προωθούν θεσμικές μεταρρυθμίσεις στα συστήματα χωρικού σχεδιασμού πολλών χωρών, ιδίως περιφερειακών και προς ενσωμάτωση στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό. Η διερεύνηση αυτή ξεκινά από το τοπικό και συγκεκριμένο: την παρέμβαση της Παγκόσμιας Τράπεζας στην Αλβανία κατά την προηγούμενη δεκαετία, και τις περιπλοκές και τις συνέπειες αυτής της παρέμβασης στην παραθαλάσσια περιοχή της Χιμάρας και στην κοινωνία της. Πυρήνας του βιβλίου είναι η εκτεταμένη έρευνα πεδίου που διεξήγαγε επιτόπου ο συγγραφέας για τη διδακτορική του διατριβή.

Φυσικά, από το βιβλίο δεν λείπει μια πλούσια επιστημονική βιβλιογραφία σχετική με τις θεματικές του. Ωστόσο, η Μαρία Μαντουβάλου με τον εκτενή πρόλογό της εισήγαγε μια νέα γραμμή φυγής για τον συγγραφέα: την ιδέα μιας περαιτέρω θεωρητικής εμβάθυνσης στις έννοιες-κλειδιά του βιβλίου – θεσμοί, νομιμοποίηση, εξουσία – με βάση το έργο των Κορνήλιου Καστοριάδη και Μισέλ Φουκώ. Ανταποκρινόμενος σε αυτή την πρόκληση, ο Λ. Τριάντης όχι μόνο ξαναέγραψε το πρώτο, «θεωρητικό» κεφάλαιο του βιβλίου του αλλά, γνωρίζοντας το ενδιαφέρον και τη δουλειά μου σε αυτά τα

ζητήματα, μου ζήτησε να ακολουθήσω κι εγώ την ίδια γραμμή φυγής στην παρουσίασή μου. Το κάνω με χαρά, όχι μόνο γιατί αισθάνομαι πιο άνετα σε αυτά τα νερά παρά λ.χ. σε αυτά της περιφερειακής ανάπτυξης, αλλά και γιατί εκτιμώ την επιθυμία του συγγραφέα να αποτελέσει το βιβλίο του μια αφορμή διαλόγου και περαιτέρω έρευνας.

Πριν όμως περάσω στο προκείμενο, οφείλω να σημειώσω το εξής για το βιβλίο. Έχοντας παρακολουθήσει την υπεράσπιση της διατριβής πάνω στην οποία βασίστηκε, είναι μεν τόσο ενδιαφέρον όσο το περίμενα, αλλά είναι επίσης πιο συναρπαστικό και ευρύτερης απεύθυνσης απ' όσο το περίμενα, κι ας μην κάνει καμία έκπτωση στην επιστημονική του στιβαρότητα. Και θεωρώ πως αυτή του η αρετή οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους:

- στο ότι, ενώ δεν υποτιμά ούτε στιγμή την πολυπλοκότητα των θεματικών, των ερωτημάτων και των συμπερασμάτων του, τα παρουσιάζει πάντα ξεκάθαρα και συστηματικά δομημένα· και

- στο ότι εμπλουτίζεται με πολυάριθμα αποσπάσματα συνεντεύξεων (των πληροφορητών και πληροφορητριών του συγγραφέα) που εντάσσονται πολύ οργανικά στο κείμενο φωτίζοντας και ζωντανεύοντάς το, ακόμα και στα πιο δύσβατα σημεία.

Πέρα όμως από αυτά, το βιβλίο του Λ. Τριάντη το βρήκα εξαιρετικά ενδια-

¹ Δρ. Αρχιτέκτων – Πολεοδόμος, ΕΜΠ, diaa23@gmail.com

Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της συμβολής μου στη ζωντανή παρουσίαση – συζήτηση για το βιβλίο που έλαβε χώρα στις 29 Οκτωβρίου 2021 στο καφέ Mine με συντονίστρια την Κατερίνα Ιωάννου και συνομιλητές τους/τις Άρη Καλαντίδη, Ρένα Κλαμπατσέα, Θεοδότα Νάντσου και Λουκά Τριάντη (συν τη Μαρία Μαντουβάλου, η οποία παρενέβη γραπτώς).

φέρων και γιατί με παρέπεμπε συνεχώς σε μια σειρά από έννοιες και επεξεργασίες με τις οποίες έχω ασχοληθεί σε πιο αφηρημένο επίπεδο, από την πλευρά της θεωρίας. Και θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω δύο από αυτές, ελπίζοντας ότι θα συμβάλω στον διάλογο και στο προχώρημα που ο συγγραφέας επιθυμεί.

Ξεκινώ από μια έννοια στην οποία επικεντρώνεται ο Λ. Τριάντης στο βιβλίο: αυτή της κυβερνοτροπίας ή κυβερνολογικής ή κυβερνητικότητας (governmentality). Ο Φουκώ την εισήγαγε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 στις διαλέξεις του στο College de France, με την έννοια μιας νέας μορφής άσκησης εξουσίας και αντίληψης/γνώσης γι' αυτήν που αναδύθηκε στις δυτικές κοινωνίες του 18ου-19ου αιώνα παράλληλα με τις έννοιες της *οικονομίας* και του *πληθυσμού*.

Στη βιβλιογραφία, ο όρος χρησιμοποιείται συνήθως με την ευρύτερη έννοια του τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε τόσο τη διακυβέρνηση, όσο των αντιλήψεων γύρω από την πρακτική της διακυβέρνησης. Για παράδειγμα, η ολοένα εξαπλούμενη αντίληψη ότι η διακυβέρνηση πρέπει να ασκείται από τεχνοκράτες, από αυτούς που κατέχουν ένα σύνολο ειδικών γνώσεων για την οικονομία και συνταγών για την ανάπτυξη, όπως είναι διεθνείς οργανισμοί σαν την Παγκόσμια Τράπεζα ή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, συνδέεται με αυτό που θα αποκαλούσαμε νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία.

Αυτό που θέλω να σημειώσω, και νομίζω σχετίζεται με το βιβλίο και τα θέματα που πραγματεύεται, είναι πως το φουκωκό σχήμα των μορφών εξουσίας κυριαρχία – πειθαρχία – βιοπολιτική, ενώ έχει μια ιστορική-εξελικτική διάσταση, δεν σημαίνει ότι η κάθε νέα μορφή αντικαθιστούσε και εξαφάνιζε την προηγούμενη. Αντίθετα, πρέπει να τις σκεφτούμε ως διαφορετικές τροπικότητες που συνήθως συνυπάρχουν συνδυαζόμενες σε διάφορα μοτίβα, δια-

φορετικές κυβερνοτροπίες. Το παράδειγμα της Αλβανίας, που εξετάζει το βιβλίο, είναι χαρακτηριστικό: είναι σαφές πως το σοσιαλιστικό καθεστώς του Χότζα και την αυταρχική του κυβερνοτροπία διαδέχεται και εν μέρει αντικαθιστά ως κυρίαρχο υπόδειγμα, το νεοφιλελεύθερο παγκοσμιοποιημένο μοντέλο της οικονομίας της αγοράς. Ωστόσο, παρά τις τεράστιες διαφορές τους, και τα δύο μοντέλα αποτελούν εξίσου συναρθρώσεις στοιχείων κυριαρχίας, πειθαρχίας και βιοπολιτικής, διαφορετικών βέβαια, που αναμειγνύονται σε διαφορετικές αναλογίες. Μάλιστα όσο περισσότερο ανάξιος της ελευθερίας του θεωρείται ένας πληθυσμός, ή όσο πιο «έκτακτες» θεωρούνται οι συνθήκες, τόσο επικρατούν κυριαρχικές ή πειθαρχικές συνιστώσες από τις βιοπολιτικές. Το βιώσαμε και το βιώνουμε πολύ καλά στην Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια, τόσο τα πρώτα μνημονιακά χρόνια εφαρμογής του «δόγματος του σοκ», όσο και στο συνεχώς μεταλλασσόμενο μείγμα των δύο χρόνων της πανδημίας.

Με αφορμή το τελευταίο και τον λόγο περί βιοεξουσίας που εκπορεύεται κυρίως από τα αριστερά με αφορμή την πανδημία, θα ήθελα παρενθετικά να άρω μια παρανόηση: για τον Φουκώ, τα ανθρώπινα υποκείμενα και η ελευθερία που ασκούν δεν νοούνται έξω από σχέσεις εξουσίας και μορφές κυριαρχίας ή καθοδήγησης της συμπεριφοράς τους· αντίθετα, οι ιδιότητες και οι ελευθερίες τους μορφοποιούνται εντός ενός ή περισσότερων καθεστώτων διακυβέρνησης. Η βιοεξουσία δεν υπήρξε μόνο προϋπόθεση του ρατσισμού αλλά και του φιλελευθερισμού· όχι μόνο του φασισμού αλλά και της μαζικής δημοκρατίας, κοκ. Άρα αυτές τις έννοιες πρέπει να τις σκεφτόμαστε «πέραν του καλού και του κακού», για να παραπέμψω σε μια σημαντική φιλοσοφική επιρροή των διανοητών που συζητάμε.

Όταν έχει λοιπόν κανείς μπροστά του ένα κουβάρι από λόγους, πρακτι-

κές, νοοτροπίες διακυβέρνησης, όπως αυτό που μας παρουσιάζει ο Λ. Τριάντης στο βιβλίο για τον σχεδιασμό του χώρου στη νότια Αλβανία κατά τη «μετασοσιαλιστική μετάβαση», πώς μπορεί να το προσεγγίσει; Ακολουθώντας τον Ντελέζ, θα απλοποιούσα ένα αναλυτικό σχήμα που προτείνουν θεωρητικοί της κυβερνοτροπίας ως εξής:

- πρώτον, να ξεχωρίσει ποιες μορφές ορατότητας και κατανόησης κινητοποιούνται για να προσεγγίσουν τον υπό εξέταση ή αναδιαμόρφωση γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο, ποια αναλυτικά, γνωστικά εργαλεία χρησιμοποιούνται για να τον αναλύσουν·

- δεύτερον, να εστιάσει στους τρόπους δράσης που επιλέγονται επί αυτού του υπαρκτού υποστρώματος, στις τεχνικές και τους μηχανισμούς που μπαίνουν μπροστά, στις αντιστάσεις που συναντούν, στα τεχνάσματα που μετέρχονται· και

- τρίτον, να διακρίνει ποιες ποιότητες, δεξιότητες, εγκλήσεις, ποιοι ρόλοι, προωθούνται, διευκολύνονται ή αποδίδονται και σε ποια κοινωνικά υποκείμενα: στους ειδικούς του σχεδιασμού, τους πολιτικούς παράγοντες, τους ιδιοκτήτες, τους κατοίκους κ.λπ.

Νομίζω πως αυτό το αναλυτικό σχήμα θα μπορούσε πολύ εύκολα να εφαρμοστεί στο υλικό του βιβλίου και να παραγάγει πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

Μια και πιάσαμε τον Ντελέζ, ένα δεύτερο αναλυτικό σχήμα που έχω την πεποίθηση ότι θα ταίριαζε εξαιρετικά σε αυτό το ερευνητικό υλικό είναι αυτό της θεωρίας ή των θεωριών των συναρμογήσεων ή των συναρμομολογημάτων (assemblage theory). Αυτό που βρίσκω ενδιαφέρον σε αυτή την προσέγγιση σε σχέση με το υλικό του βιβλίου είναι ότι τονίζει την ετερογένεια των πραγμάτων που πολλές φορές συνωθούνται μαζί, συνδεόμενα με σχέσεις προσωρινές και ενδεχομενικές, στο πλαίσιο της παγκόσμιας διακυβέρνησης.

Ποιο είναι το συναρμολόγημα που πρωταγωνιστεί στο βιβλίο; Σε αντίθεση με τον πρωτοπόρο ίσως αυτής της προσέγγισης Μάνουελ Ντε Λάντα, θα υποστήριζα πως αυτό το συναρμολόγημα δεν είναι η Παγκόσμια Τράπεζα. Η ΠΤ είναι αυτό που ο Μπρούνο Λατούρ αποκαλεί «κινητό αμετάβλητο», μια μορφή τεχνικοεπιστημονική που μεταφέρεται από τον ένα κοινωνικο-γεωγραφικό τόπο στον άλλο, απεδαφικοποιείται και επανεδαφικοποιείται, σχεδιασμένη να παράγει παρόμοια αποτελέσματα σε διαφορετικά πλαίσια και περιβάλλοντα. Ας τη φανταστούμε σαν μια μηχανή εξουσίας/γνώσης.

Το συναρμολόγημα δεν είναι ούτε η κοινωνία της Χιμάρας. Αυτή είναι η πολλαπλά στρωματοποιημένη πραγματικότητα στην οποία το συναρμολόγημα επιδρά και της οποίας τον χωροκοινωνικό μετασχηματισμό επιδιώκει. Και λέω «πολλαπλά στρωματοποιημένη» γιατί αποτελείται από στρώματα (strata) γεωλογικά (τις παραλίες, τα βουνά, τα δάση), στρώματα βιολογικά (τους πληθυσμούς των ζώων και των φυτών) και στρώματα αλλοπλαστικά (την κοινωνική οργάνωση, τις γλώσσες, τα πολιτιστικά στοιχεία κ.λπ.). Η ανά-

λυση που μας χαρίζει το βιβλίο ειδικά σε αυτό το τελευταίο είναι πράγματι σχεδόν στρωματογραφική, καθώς δείχνει πώς όλο αυτό το υπόστρωμα έχει καθιζάνει σε σχετικά σταθερές μορφές από δεκαετίες και αιώνες ιστορίας, και τώρα πια είναι το αντικείμενο προς αναδιαμόρφωση, αλλά και το αντικείμενο που αντιστέκεται.

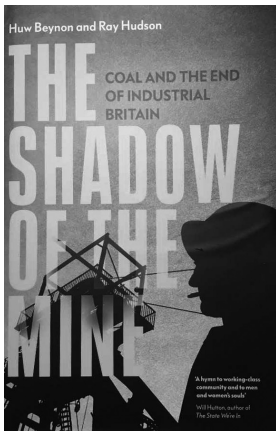
Νομίζω λοιπόν πως το συναρμολόγημα που ψάχνουμε αναδύεται από τις διασταυρούμενες αφηγήσεις του βιβλίου σαν όλο αυτό το κουβάρι των ειδικών, των τεχνικών κλιμακίων, των υπαλλήλων, των σχέσεων και των συσκέψεών τους, των εγγράφων, των στοιχείων και των στατιστικών που ανταλλάσσουν, των νόμων που παράγουν, των τακτικών και των συμφερόντων τους, των επιθυμιών και των παθημάτων τους (θαυμασμός, περιφρόνηση, φθόνος...). Το συναρμολόγημα είναι ακριβώς το προϊόν πολλαπλών καθορισμών που δεν ανάγονται σε μια κοινή λογική αλλά συνδυάζει πολλές, και συχνά αντικρουόμενες – όπως το «άτυπο» και το «τυπικό», το τοπικό και το παγκόσμιο, παράγοντας υβριδικές μορφές εν τω γίγνεσθαι, μεταλλασσόμενες, παιζόμενες, με εσωτερικές εντά-

σεις και αντιφάσεις – και έτσι μετασχηματίζει, ίσως με διαφορετικό τρόπο από τον αρχικά προγραμματισμένο, πετυχαίνοντας εν μέρει, και μέσα από τις αποτυχίες του.

Ο Ντελέζ με τον Γκαταρί έγραψαν πως η σκέψη, σε όλες τις μορφές της (τη φιλοσοφία, την επιστήμη και την τέχνη), παλεύει να βάλει τάξη στο χάος. Η φιλοσοφία δημιουργεί έννοιες στο πεδίο εμμένειας, τη σφαίρα του δυνητικού, και αλλάζει τον τρόπο που σκεφτόμαστε ή αλληλεπιδρούμε με το εκάστοτε πεδίο αναφοράς. Η επιστήμη παράγει συναρτήσεις ή προτάσεις στο πεδίο αναφοράς, τη σφαίρα του ενεργείας πραγματικού, και ενίοτε αλλάζει τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε ή χρησιμοποιούμε τις έννοιες. Το βιβλίο του Λουκά Τριάντη είναι ένα έξοχο παράδειγμα επιστημονικού πονήματος που πατάει και με τα δυο πόδια και με σχεδόν παρθένο βλέμμα στο πεδίο αναφοράς· κι ενώ διατυπώνει περισσότερα ερωτήματα παρά προτάσεις, κατορθώνει εντούτοις να συνδιαλλαγεί με ποικίλες έννοιες και επεξεργασίες δείχνοντας έναν δρόμο γόνιμο και συναρπαστικό, ανοιχτού ορίζοντα.

Ο Κωστής Χατζημιχάλης¹ γράφει για το βιβλίο: Huw Beynon, Ray Hudson (2021) *The Shadow of the Mine. Coal and the end of industrial Britain*, London: Verso, 410 σελ. (*Η σκιά του ορυχείου. Το κάρβουνο και το τέλος της βιομηχανικής Βρετανίας*)

Η σκιά του ορυχείου είναι μια καθηλωτική διήγηση της ιστορίας των ατόμων, ανδρών και γυναικών, και των περιοχών τους που θεμελίωσαν τη βιομηχανική ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Βρετανία. Είναι μια δυνατή περιγραφή των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων ενός αιώνα Βρετανικής ιστορίας, από την εποχή της ακμής των ορυχείων άνθρακα τον 19^ο αιώνα μέχρι την κρίση του 1970-1980 και τη συνολική απαξίωση μετά το 1990. Συγχρόνως είναι και μια πρωτότυπη και ιδιαίτερα πειστική ερμηνεία των δομικών αιτιών (κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών) για τις πολιτικές αλλαγές στη Βρετανία από την ήττα των ανθρακωρύχων στη μεγάλη απεργία 1984-85, τον νεοφιλελευθερισμό της Μάργκαρετ Θάτσερ και τον ρόλο των «νέων» Εργατικών του Τόνυ Μπλερ, μέχρι το Brexit και τον Μπόρις Τζόνσον.

Στις 23 Ιουνίου 2016, η Βρετανία ξύπνησε με την απόφαση του δημοψηφίσματος για έξοδο από την ΕΕ: το Brexit είχε κερδίσει με 51,9% αλλά με έντονη γεωγραφική και κοινωνική διαφοροποίηση στο σύνολο της χώρας. Το αποτέλεσμα είχε ξαφνιάσει τους Λονδρέζους και τους οικονομικούς παράγοντες του City που θεωρούσαν βέβαιη την παραμονή. Ανάμεσα στα πολλά άλλα σημαντικά θέματα του βιβλίου, οι Μπέινον (Beynon) και Χάντσον (Hudson) ερμηνεύουν τη θυμωμένη επιλογή του Brexit στις εκτός Λονδίνου και άλλων μεγάλων πόλεων περιοχές, ανατρέχοντας στην οικονομική και γεωγραφική ιστορία της Βρετανικής αποβιομηχάνισης. Περιγράφουν γιατί και πώς οι παλιές κοιτίδες της βαριάς Βρετανικής βιομηχανίας που ξεκίνησαν ως περιοχές ανθρακωρυχείων μετατράπηκαν σε ερήμους από την αποβιομηχάνιση και τον νεοφιλελευθερισμό. Για τον σκοπό αυτό επιλέγουν δυο emblematic περιπτώσεις, τη Νότια Ουαλία στο Νότο και την Κομητεία του Ντάραμ στη Βορειο-Ανατολική Αγγλία, τις οποίες μελετούν και αναζητούν σε βάθος τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και γεωγραφικές αλλαγές από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα.

Το βιβλίο, από δυο συγγραφείς πολύ καλούς γνώστες του θέματος, περιγράφει τις μακρόσυρτες διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι στιβαρές και γεμάτες ζωή κοινότητες μετατράπηκαν σε εκατομμύρια περιθωριοποιημένων Βρετανών και Βρετανίδων χτυπημένων από την ανεργία και τη λιτότητα. Από δραστήριους παραγωγούς μετατράπηκαν σε πολίτες αναγκασμένους σε μια ζωή με επιδόματα τα οποία δύσκολα αναγνωρίζονται από τη γραφειοκρατία, βιώνοντας την καταστροφή της τοπικής κοινωνικής ζωής.² Η ψήφος στο Brexit, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, δεν ήταν μια ψήφος «αμόρφωτων» ή «ξενόφοβων» πολιτών, παρασυρμένων από τη προπαγάνδα κομμάτων όπως το UKIP. Ήταν μια ψήφος αγανάκτησης και διαμαρτυρίας από τους ξεχασμένους από το πολιτικό σύστημα των Συντηρητικών και των «νέων» Εργατικών που τους είπαν «και τώρα θα μας ακούσετε» (σελ. 333). Ήταν η αντίδραση, συνεχίζουν οι Μπέινον και Χάντσον, σε μια σειρά από νεοφιλελεύθερα χτυπήματα τα

¹ Ομότιμος καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, chadj@hua.gr

τελευταία 40 χρόνια, μια αντίδραση στη συνεχή υλική και συμβολική βία στα άτομα, στα νοικοκυριά και στις κοινότητες. Ιδωμένο από αυτή την πλευρά, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος είχε έντονο το ταξικό και το γεωγραφικό στοιχείο (σελ. 322).

Ο Χιου Μπέινον είναι κοινωνιολόγος της εργασίας, ομότιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Κάρντιφ και ο Ρέι Χάντσον είναι οικονομικός γεωγράφος, ομότιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Ντάραμ. Οι πολύχρονες έρευνες που έχουν κάνει σε θέματα αποβιομηχάνισης και ειδικά σε προβλήματα του κλεισίματος ανθρακωρυχείων, αποτυπώνονται σε κάθε σελίδα του βιβλίου και το καθιστούν απαραίτητο βοήθημα για κάθε ενδιαφερόμενο και ενδιαφερόμενη που θέλει να ανατρέξει βαθύτερα στις εξελίξεις οι οποίες οδήγησαν στην απαξίωση της αριστεράς του Εργατικού Κόμματος, στην κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων και τελικά στο Brexit. Είναι επίσης ένα βιβλίο γεμάτο μαθήματα χρήσιμα και για σήμερα, για τη συγκρότηση/διάσπαση της εργατικής τάξης. Για τη δυνατότητα των εργαζομένων να δημιουργούν δυνατούς θεσμούς υποστήριξης των κοινοτήτων τους. Για τις αποτυχίες του κράτους να αναδιαρθρώσει και ξανακτίσει κοινότητες σε παρακμή. Για τη σημασία του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, την απαξίωση ιστορικών βιομηχανικών περιοχών και την ανάδειξη νέων, όπως και για την κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Για τις αποτυχίες των πολλών σχεδίων τοπικής ανάπτυξης μετά την αποβιομηχάνιση, τα λεγόμενα «σχέδια αναζωογόνησης» (re-generation schemes). Τέλος, για την πολιτική αποτυχία του Εργατικού Κόμματος να ανακτήσει τις παλιές «Κόκκινες» κοινότητες, αφού πρώτα τις είχε προδώσει με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές των «νέων Εργατικών» του Τόνυ Μπλερ.

Οι συγγραφείς αρχίζουν με την περιγραφή της δραματικής μεταλλαγής

των αγροτικών κοινοτήτων σε βιομηχανικές με την ανακάλυψη του κάρβουνου και συνεχίζουν με την περιγραφή των τεχνολογικών και οικονομικών αλλαγών που μεταμόρφωσαν κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά τη Βρετανική ύπαιθρο. Με τα λόγια τους: «όχι κάρβουνο, όχι βιομηχανική επανάσταση στη Βρετανία» (no coal, no industrial revolution in Britain, σελ. 2). Αναλύουν τις διαφορές και ομοιότητες μεταξύ των δυο περιοχών, Νότια Ουαλία και Κομητεία του Ντάραμ, ως προς την ιστορία, τη γεωγραφία, τη γεωλογία και τις έντονες διαφορές στις πολιτικές ταυτότητες των δυο περιοχών, με τη Νότια Ουαλία να βρίσκεται πάντα πιο «αριστερά» από το Ντάραμ. Όμως και στις δυο περιοχές, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας ήταν παρόμοιος: οι άνδρες (και ορισμένα μικρά αγόρια) δούλευαν με βάρδιες στις στοές, οι γυναίκες είχαν τη φροντίδα σε 24ωρη βάση για τη τροφή και τον καθαρισμό των ανδρών-εργατών, ενώ ορισμένες δούλευαν και στη ποιοτική διαλογή του άνθρακα στην επιφάνεια της γης.

Η ανάπτυξη των πολυάριθμων ορυχείων κάρβουνου οδήγησε κατά τον 19^ο και αρχές του 20^{ου} αιώνα σε έντονη πληθυσμιακή μεγέθυνση, προσελκύοντας πληθυσμούς και εκτός Βρετανίας όπως πχ. από την Ιρλανδία και την Ισπανία. Από την τελευταία ήρθαν και σημαντικός αριθμός αναρχοσυνδικαλιστών και σοσιαλιστών ανθρακωρύχων, μάλιστα μέχρι το 1903 υπήρχε και παράρτημα του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ισπανίας στη Νότια Ουαλία. Οι αριστερές σχέσεις Νότια Ουαλίας και Ισπανίας διατηρήθηκαν μέχρι τον Ισπανικό Εμφύλιο και έχουν περιγραφεί στο «*Φόρος τιμής στην Καταλονία*» του Τζορτζ Οργουελ, που έγινε κινηματογραφική ταινία από τον Κεν Λόουτς με τίτλο *Γη και ελευθερία*.

Η ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας έφερε και τους εργατικούς αγώνες και τον συνδικαλισμό. Οι συνδικαλιστικές

οργανώσεις γρήγορα απέκτησαν πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά και δημιούργησαν ένα ισχυρό πλέγμα προστασίας και πέρα από την εργασία καθ' αυτή, με τη δημιουργία λεσχών, υγειονομικών σταθμών, νηπιαγωγείων και σχολείων, υποστήριξη ανέργων και συνταξιούχων, κ.α. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, τα συνδικάτα ήταν η *κοινωνία των πολιτών* στις κοινότητες των ορυχείων (σελ. 339). Για το λόγο αυτό οι ιδιοκτήτες των ορυχείων από την αρχή κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον τους όπως ο λόρδος Λόντοτερν, ένας από τους μεγαλοιδιοκτήτες στο Ντάραμ, ο οποίος ζήτησε το 1925 με γλώσσα που ακούγεται όπως της Θάτσερ μερικές δεκαετίες αργότερα, «...να χτυπήσουμε τα συνδικάτα από ψηλά μέχρι τον πάτο, με οποιοδήποτε κόστος σε αίμα και χρήμα» (σελ. 22). Και έτσι έγινε. Μέχρι το Β' Παγκόσμιο πόλεμο οι ανθρακωρύχοι και τα άλλα συνδικάτα στη βαριά βιομηχανία γνώρισαν μια σειρά από ιστορικές ήττες, κάτι που άλλαξε όμως μετά το τέλος του πολέμου, κυρίως με την εθνικοποίηση των ορυχείων το 1946 και την επίσημη καθιέρωση των Εθνικής Ένωσης Ανθρακωρύχων (National Union of Mineworkers, NUM) το 1948, ως επίσημου κοινωνικού εταίρου. Το NUM είχε εκπρόσωπο και στην Εθνική Επιτροπή Άνθρακα, τον θεσμό που επέπτενε όλα τα ανθρακωρυχεία της Βρετανίας μετά την εθνικοποίηση. Ακολούθησε μια ομαλή σχετικά περίοδος με οικονομική διεύρυνση και κοινωνικό κράτος για το σύνολο της Βρετανικής οικονομίας και κοινωνίας μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν άρχισε η κυριαρχία του πετρελαίου με άμεση υποβάθμιση του άνθρακα. Μέχρι το 1970 δεκάδες ορυχεία έκλεισαν από την κυβέρνηση των Εργατικών και σιγά-σιγά η ενότητα μεταξύ των κοινοτήτων που είχε κτιστεί κατά τον πόλεμο άρχισε να φθίνει, με την Νότιο Ουαλία να παραμένει στην αριστερά ενώ το Ντάραμ να περνά στο

έλεγχο των δεξιών ατλαντιστών συνδικαλιστών. Μεταξύ 1960 και 1980 τα μέλη του NUM περιορίστηκαν από 586.000 σε 257.000. Ήταν η περίοδος που αμφισβητήθηκε και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, όταν οι ανθρακωρύχοι έχαναν τη δουλειά τους ενώ οι γυναίκες τους έβρισκαν δουλειά σε δημόσιες υπηρεσίες, σε call centers, σε εργοστάσια συσκευασίας τροφίμων, σε ιδιωτικές δομές υγείας, κ.α. Οι πρώην ανθρακωρύχοι έμεναν σπίτι ενώ το «ψωμί της οικογένειας» το κέρδιζαν οι γυναίκες, μια ολική ανατροπή από τις προηγούμενες παραδόσεις και ταυτότητες με σημαντικές ψυχικές επιπτώσεις σε όλα τα μέλη της οικογένειας και συχνές εκδηλώσεις βίας απέναντι στις γυναίκες.

Η μεγάλη τομή έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 με την νεοφιλελεύθερη επίθεση της Θάτσερ ενάντια στο NUM, ένα σχέδιο που είχε προετοιμαστεί για να πνίξει τις αντιδράσεις του συνόλου της εργατικής τάξης στη Βρετανία. Το σταδιακό κλείσιμο των ορυχείων οδήγησε το NUM σε κήρυξη εθνικής απεργίας που ξεκίνησε τη 1 Μάρτη 1984 όταν αναγγέλθηκε ότι το ορυχείο Κορτόνιου ήταν το επόμενο στη λίστα. Η απεργία κράτησε σχεδόν ένα χρόνο και κινητοποίησε 200.000 ανθρακωρύχους, τις οικογένειές τους, ολόκληρες περιφέρειες, πολιτιστικούς συλλόγους και άλλα εργατικά συνδικάτα (π.χ. λιμενεργάτες, σιδηροδρομικούς) και προοδευτικούς πολίτες από όλη την Ευρώπη. Η απεργία πήρε μεγάλες διαστάσεις και οι *Financial Times* την περιέγραψαν ως «τη μεγαλύτερη και συνεχή κοινωνική αναταραχή που αντιμετώπισε Βρετανική κυβέρνηση μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο». Ορισμένοι αριθμοί είναι ενδεικτικοί: 20.000 ανθρακωρύχοι συνελήφθησαν ή μεταφέρθηκαν σε νοσοκομεία και δύο κατηγορήθηκαν για φόνο (!). Πάνω από 200 φυλακίστηκαν, δύο πέθαναν υπερασπιζόμενοι την περιφρούρηση της απεργίας,³ άλλοι δύο πέθαναν καθ'

οδόν προς δύο ορυχεία του Γιορκσάιρ σε κατάληψη, ενώ τρεις νεαροί πέθαναν αναζητώντας κάρβουνο για να ζεστάνουν το σπίτι των γονιών τους (σελ. 97-98).

Δεν ήταν απεργία ενός κλάδου σε κρίση, ήταν ένας ξεσηκωμός ευρύτερων περιοχών, γιατί γνώριζαν ότι κάθε χαμένη θέση εργασίας στα ορυχεία θα ήταν 2,5-3 χαμένες θέσεις στην υπόλοιπη κοινότητα.⁴ Η κοινωνική και αναπτυξιακή σημασία της απεργίας ήταν το πλεονέκτημα που κινητοποίησε χιλιάδες πολίτες αλλά και η αδυναμία της γιατί δεν μπόρεσε να «περάσει» αυτή τη διάσταση στην υπόλοιπη κοινωνία. Η κυβέρνηση της Θάτσερ αξιοποίησε τις έντονες κοινωνικο-γεωγραφικές διαφορές μεταξύ των κοινοτήτων με ορυχεία, προωθώντας τις εικόνες από τα περισσότερα ορυχεία του Γιορκσάιρ και του Νότινγκχαμ που δεν συμμετείχαν στην απεργία σε σχέση με τις «ταραχές» στο βορρά και στο νότο, ενώ παράλληλα έκανε εισαγωγή άνθρακα από Πολωνία. Η γεωγραφική διαφοροποίηση ανέδειξε τη σημασία των τοπικών ιδιαιτεροτήτων που αξιοποιήθηκαν από την εργοδοσία και την κυβέρνηση. Το στοιχείο αυτό δεν έγινε έγκαιρα κατανοητό από το NUM που εξακολουθούσε να βλέπει την απεργία ως εθνικό-τομεακό πρόβλημα. Εντούτοις, η μαχητικότητα και η αλληλεγγύη σε τοπικό επίπεδο που κτίστηκαν κατά την απεργία συνεχίστηκε και μετά το κλείσιμο των ορυχείων και με πρωτοβουλία του NUM οργανώθηκαν επιτροπές για την υποστήριξη των πιο αδύναμων για την εξασφάλιση τροφής και στέγης και, το κυριότερο, για ιατρική κάλυψη και αποζημιώσεις για τα χρόνια αναπνευστικά προβλήματα από τα οποία υπέφεραν όλοι οι ανθρακωρύχοι.

Οι κυβερνήσεις των «νέων» Εργατικών που ακολούθησαν τη Θάτσερ και αργότερα ξανά οι Συντηρητικοί κράτησαν μόνο 16 ορυχεία ανοικτά, από τα 385 που υπήρχαν το 1970, και υλοποίησαν για τη Βορειο-Ανατολική Αγγλία,

τη Σκωτία και τη Νότια Ουαλία σχέδια τοπικής/περιφερειακής ανάπτυξης, γνωστά ως «σχέδια αναζωογόνησης». Η Βρετανική βιομηχανία ήταν ήδη θύμα της παγκόσμιας γεωγραφικής αναδιάρθρωσης, όπως και οι άλλες ιστορικές βιομηχανικές περιοχές της Ευρώπης. Η μαζική μετεγκατάσταση των παραγωγικών μονάδων προς χώρες χαμηλού εργατικού, περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους, άφησε στις από-βιομηχανοποιημένες περιοχές της Βρετανίας λιγιστές δραστηριότητες με χαμηλούς μισθούς και βαρετές βάρδιες σε κλάδους όπως τα logistics, οι μεταφορές, τα call centers, η τυποποίηση τροφίμων, τα σούπερ μάρκετ, το ΕΣΥ, το δημόσιο και οι δήμοι. Το άνοιγμα της αγοράς εργασίας στην ΕΕ έφερε χιλιάδες νέους και νέες από τις πεινασμένες ευρωπαϊκές περιφέρειες που κάλυψαν αμέσως τις ανάγκες σε επιδιορθώσεις κατοικιών, στη γεωργία, στην κτηνοτροφία και στη φροντίδα αρρώστων και ηλικιωμένων. Οι άνεργοι ανθρακωρύχοι δεν μπόρεσαν (ή δεν θέλησαν) να καλύψουν τις απαιτήσεις της νέας εποχής παρά τα διάφορα εκπαιδευτικά σεμινάρια. Έτσι η ανεργία, η ανέχεια, οι αρρώστιες (κυρίως του αναπνευστικού) ήταν τα μόνιμα χαρακτηριστικά των περιοχών με κλειστά ορυχεία ενώ κυριάρχησε το αίσθημα εγκατάλειψης και απάτης από τους πολιτικούς των δυο κομμάτων και το «Λονδίνο».

Αυτό το τμήμα του βιβλίου, δηλαδή η περιγραφή της ζωής μετά το κάρβουνο, είναι ίσως το πιο δυνατό μέρος του. Η περιγραφή της σταδιακής και πολύπλευρης περιθωριοποίησης –οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και γεωγραφικής– των κοινοτήτων των ορυχείων, αυτών που κάποτε είχαν εθνική και στρατηγική σημασία, είναι κάτι πολύ περισσότερο από την ιστορία του θανάτου ενός ισχυρού συνδικάτου και των «ηρώων της εργατικής τάξης». Είναι μια επιδέξια και ευαίσθητη διήγηση που γεφυρώνει την οικονομική και κοινωνική γεωγραφία της παραγω-

γής με την πολιτική και την κοινωνική αλλαγή. Παράλληλα, είναι μια πειστική ερμηνεία της πτώσης του λεγόμενου «κόκκινου τείχους» –έτσι περιγράφουν οι δεξιές εφημερίδες τις περιοχές της Νότιας Ουαλίας και της Βορειοανατολικής Αγγλίας– και της μετατροπής του σε υποστηρικτή συντηρητικών πολιτικών που κατέληξαν, πέρα από το Brexit, στην κατάληψη για πρώτη φορά μετά το Β΄ ΠΠ των μονοεδρικών βουλευτικών θέσεων των Εργατικών από Συντηρητικούς το 2019.

Η σκιά του ορυχείου είναι μια δυνατή εξιστόρηση των ταραχών που οδήγησαν στην καταστροφή των κοινοτήτων των ανθρακωρύχων, μια ιστορία εκείνων που μόχθησαν για να προσφέρουν την ενέργεια που έθεσε σε κίνηση τον καπιταλισμό στη Βρετανία. Αναδεικνύει τη σημασία της κοινωνικής τάξης, του τόπου, της κοινότητας και του χώρου σε πολλαπλές κλίμακες μέσα από τις πολυάριθμες συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές και θύματα της βιομηχανικής ανάπτυξης, της κρίσης και της κατάρρευσης. Οι Μπέινον και Χάντσον προέρχονται από αυτές τις περιοχές, κατοικούν εκεί και γνωρίζουν ως αυτόπτες μάρτυρες και ως ερευνητές στο

πεδίο τις περιοχές για τις οποίες γράφουν. Το αποτέλεσμα είναι μια διεισδυτική κατανόηση του θυμού, της απόγνωσης και μιας γενικευμένης αίσθησης ότι «όλα χάθηκαν» σε εκείνες τις περιοχές που ήταν κάποτε πυλώνες της βαριάς Βρετανικής βιομηχανίας και πυρήνες της δύναμης του Εργατικού κόμματος, κυρίως της αριστερής του πτέρυγας.

Η σκιά του ορυχείου, παρά το γεγονός ότι αναφέρεται σε ειδικό θέμα γραμμένο στα αγγλικά, πιστεύω ότι είναι ένα βιβλίο αναφοράς που διαβάζεται ιδιαίτερα ευχάριστα, αν και τα θέματα του κάθε άλλο ευχάριστα είναι και. Είναι ένα μάθημα για το πώς προσεγγίζεται ένα σύνθετο πρόβλημα, όταν στηρίζεται σε πολύχρονη και πολύπλευρη έρευνα και όταν οι συγγραφείς είναι πολιτικοποιημένοι και τους ενδιαφέρει το *γιατί*, όχι μόνο το πώς και πότε.

Σημειώσεις

2. Στο κινηματογραφικό φιλμ του Κεν Λόουτς, *Εγώ, ο Ντάνιελ Μπλέικ* (2016) περιγράφονται οι γραφειοκρατικές δυσκολίες ενός πρώην μαραγκού από το Νιουκάστλ, Βορειο-

Ανατολική Αγγλία, να πάρει επίδομα αδυναμίας εργασίας έπειτα από καρδιακό έμφραγμα που είχε υποστεί και τον εμποδίζει να δουλέψει.

3. Οι Βρετανοί χρησιμοποιούν τον όρο ricket line: είναι η γραμμή, το όριο ελέγχου εισόδου/εξόδου στο χώρο εργασίας που απεργεί και βρίσκεται σε κατάληψη. Δεν μπορούν να περάσουν αυτό το όριο οι απεργοσπαστές, η αστυνομία ή οι μπράβοι της εργοδοσίας και γι' αυτό υπάρχει περιφρούρηση.

4. Την απόγνωση των ανθρώπων περιγράφουν αρκετά βρετανικά φιλμ όπως το *Γεννημένος χορευτής* (*Billy Elliot*, 2000) του Στίβεν Ντάλντρι, γυρισμένο την εποχή της απεργίας στο Ίσιγκτον, Ντάραμ, όπου ένας νεαρός διαπιστώνει την έφεση για χορό στη μάτσο κοινωνία των ανθρακωρύχων την εποχή της απεργίας. Το *Πράντ* (*Pride*, 2014) του Στέφεν Μπέρσφοντ, όπου μια ομάδα γκέι και λεσβιών από το Λονδίνο μαζεύει χρήματα για την απεργία και κατεβαίνει στο Όνλβιν της Νότιας Ουαλίας για να τα δώσει και να γνωρίσει τους μαχητές ανθρακωρύχους και τις κοινότητες τους. Αντίστοιχα θέματα ανεργίας και περιθωριοποίησης περιγράφει και η κωμωδία *Άντρες με τα όλα τους* (*Full Monty*, 1997) του Πέτερ Κατανέο, στην οποία ομάδα άνεργων σιδηρουργών από το Νιουκάστλ, βόρεια του Ντάραμ, αποφασίζουν να δουλέψουν σε στριπτιζάδικο.